

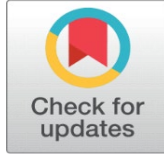
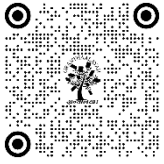
PRESIDENT PRATIBHA PATIL'S POLITICAL JOURNEY: AN ICON OF WOMEN'S LEADERSHIP

राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील यांचा राजकीय प्रवास: महिला नेतृत्वाचे प्रतीक

Pranita Chahande ¹, Vimal Rathod ²

¹ Department of Political Science, Rashtrasant Tukdoji Maharaj, Nagpur University, Madhukarrao Wasnik, P.W.S. Arts, Nagpur, College of Commerce and Science, Kamathi Road, Nagpur, India

² Head, Department of Political Science, Rashtrasant Tukdoji Maharaj, Nagpur University, Madhukarrao Wasnik, P.W.S. Arts, Nagpur, College of Commerce and Science, Kamathi Road, Nagpur, India

ABSTRACT

English: This research paper reviews the political journey of India's first woman President Pratibha Devisingh Patil, highlighting her rise from a small village in Maharashtra to the highest constitutional office in the country. As a pioneer in women's leadership, her career reflects significant milestones in Indian politics, particularly in promoting equality and representation in a patriarchal culture. This study examines her contributions as a jurist, minister, governor and president, focusing on her role in empowering women, promoting education and advocating for social welfare. It also considers the symbolic significance of her presidency in challenging traditional patriarchal cultural roles in a predominantly patriarchal political system. While acknowledging the criticisms and controversies of her tenure, this paper highlights her enduring legacy as a pioneer for women in public life. By analysing her political journey and leadership style, this research provides insights into the evolving landscape of women's political participation in India.

Hindi: हा शोधनिबंध भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती प्रतिभा देवीसिंह पाटील यांच्या राजकीय प्रवासाचा आढावा घेतो, ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील एका लहान गावातून देशातील सर्वोच्च संवैधानिक पदापर्यंतच्या त्यांच्या उदयावर प्रकाश टाकला जातो. महिला नेतृत्वातील प्रणेते म्हणून, त्यांची कारकीर्द भारतीय राजकारणातील, विशेषतः पुरुषप्रधान संस्कृती समानता आणि प्रतिनिधित्व वाढविण्यातील महत्त्वपूर्ण टप्पे प्रतिबिंबित करते. हा अभ्यास महिला सक्षमीकरण, शिक्षणाला प्रोत्साहन आणि सामाजिक कल्याणाचे समर्थन करण्याच्या त्यांच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करून, कायदेतज्ज्ञ, मंत्री, राज्यपाल आणि राष्ट्रपती म्हणून त्यांच्या योगदानाचे परीक्षण करतो. प्रामुख्याने पितृसत्ताक राजकीय व्यवस्थेत पारंपारिक पुरुषप्रधान संस्कृती भूमिकांना आव्हान देण्यात त्यांच्या अध्यक्षपदाचे प्रतीकात्मक महत्त्व देखील विचारात घेतो. त्यांच्या कार्यकाळातील टीका आणि वादांना मान्यता देताना, हा शोधनिबंध सार्वजनिक जीवनात महिलांसाठी एक अग्रणी म्हणून त्यांच्या चिरस्थायी वारशावर प्रकाश टाकतो. त्यांच्या राजकीय वाटचालीचे आणि नेतृत्वशैलीचे विश्लेषण करून, हे संशोधन भारतातील महिलांच्या राजकीय सहभागाच्या विकसित होत असलेल्या लँडस्केपमध्ये अंतर्दृष्टी देते.

Keywords: Pratibha Patil, Women's Leadership, Indian Politics, Indian Politics, First Woman President, Political Journey प्रतिभा पाटील, महिला नेतृत्व, भारतीय राजकारण, पुरुषप्रधान संस्कृती समानता, पहिल्या महिला राष्ट्रपती, राजकीय प्रवास

DOI

10.29121/shodhkosh.v4.i1.2023.5687

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Copyright: © 2023 The Author(s). This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](#).

With the license CC-BY, authors retain the copyright, allowing anyone to download, reuse, re-print, modify, distribute, and/or copy their contribution. The work must be properly attributed to its author.

1. प्रस्तावना

भारताचा राजकीय इतिहास गुंतागुंतीचा आहे आणि लोकशाही संस्था, सांस्कृतिक परिदृश्य आणि विकसित होत असलेल्या मूल्यांनी आकार घेतलेला आहे. जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहींपैकी एक असूनही, भारताला राजकीय आणि सार्वजनिक जीवनात महिलांना समान प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी संघर्ष करावा लागला आहे. २००७ मध्ये प्रतिभा देवीसिंह पाटील यांचा राष्ट्रपतीपदावरचा उदय हा एक ऐतिहासिक कामगिरी होती जी राजकीय सीमा आणि पुरुषप्रधान संस्कृती रूढी ओलांडून गेली. १९ डिसेंबर १९३४ रोजी महाराष्ट्रातील नाडगाव गावात जन्मलेल्या पाटील यांनी

वयाच्या २७ व्या वर्षी महाराष्ट्र विधानसभेवर निवडून येऊन त्यांच्या राजकीय कारकिर्दीला सुरुवात केली. पुढील चार दशकांमध्ये त्यांनी कॅबिनेट मंत्री, संसद सदस्य, राज्यसभेचे उपसभापती आणि राजस्थानचे राज्यपाल यासह विविध राजकीय आणि प्रशासकीय पदे भूषवली. २००७ मध्ये भारताच्या १२ व्या राष्ट्रपती म्हणून त्यांची निवड पुरुषप्रधान राजकीय क्षेत्रातील अडथळे दूर करणारी ठरली आणि सार्वजनिक आणि राजकीय जीवनात सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्या असंख्य महिलांसाठी प्रेरणा म्हणून काम केले.^२

या संशोधन पत्रात प्रतिभा पाटील यांच्या राजकीय उत्क्रांती आणि नेतृत्व वारशाचा शोध घेण्यात आला आहे, ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील तळागाळातील राजकारणापासून ते राष्ट्रपती भवनापर्यंतच्या त्यांच्या प्रवासाचा आढावा घेण्यात आला आहे. सार्वजनिक धोरणातील त्यांचे योगदान, महिला हक्कांसाठी समर्थन आणि भारतातील महिला नेतृत्वासाठी एक अग्रणी म्हणून त्यांचे प्रतीकात्मक महत्त्व यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासात त्यांना आलेल्या सामाजिक-राजकीय आव्हानांचा, त्यांच्या कार्यकाळात त्यांच्यावर झालेल्या टीकांचा आणि राजकारणात महिलांना भेडसावणाऱ्या व्यापक पद्धतशीर समस्यांचा कसा प्रतिबिंब पडतो याचेही परीक्षण करण्यात आले आहे.

पाटील यांचे अध्यक्षपद आधुनिक भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृती, सत्ता आणि राजकारणाच्या छेदनबिंदूचे परीक्षण करण्यासाठी एक अद्वितीय दृष्टीकोन देते, ज्यामुळे अधिक समावेशक आणि समतापूर्ण राजकीय व्यवस्थेला चालना देण्यासाठी पुढील चर्चा आमंत्रित होते. पाटील यांचे जीवन आणि वारशाचे विश्लेषण करून, हा शोध पत्र भारतातील महिलांच्या राजकीय सहभागावरील वाढत्या संशोधनात योगदान देतो आणि असे वातावरण निर्माण करण्यासाठी सतत प्रयत्न करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करतो जिथे अधिक महिला प्रभाव आणि नेतृत्वाच्या पदांवर पोहोचू शकतील.

2. संशोधनाचे उद्दिष्टे

- 1) महाराष्ट्राच्या राजकारणातील सुरुवातीच्या सहभागापासून ते भारताच्या १२ व्या राष्ट्रपती म्हणून त्यांच्या कार्यकाळापर्यंत प्रतिभा पाटील यांच्या राजकीय कारकिर्दीचा मागोवा घेणे.
- 2) प्रतिभा पाटील यांनी भूषवलेल्या महत्त्वाच्या पदांचे परीक्षण करणे आणि कायदेतज्ज्ञ, मंत्री, राज्यपाल आणि राष्ट्रपती यासह या प्रत्येक भूमिकेतील त्यांच्या कामगिरीचे आणि योगदानाचे मूल्यांकन करणे.
- 3) पुरुषप्रधान राजकीय व्यवस्थेत महिला सक्षमीकरण आणि नेतृत्वाचे प्रतीक म्हणून प्रतिभा पाटील यांच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे.
- 4) त्यांच्या राजकीय कारकिर्दीत आणि राष्ट्रपतीपदाच्या काळात त्यांना आलेल्या आव्हानांचे आणि टीकेचे विश्लेषण करणे आणि त्यांना त्यांनी कसे संबोधित केले किंवा त्यांना कसे प्रतिसाद दिला याचे विश्लेषण करणे.
- 5) भारतातील राजकीय नेतृत्वातील महिलांच्या क्षमता आणि भूमिकांबद्दलच्या सार्वजनिक धारणांवर त्यांच्या अध्यक्षपदाच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
- 6) भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृती आणि राजकारणावरील व्यापक चर्चेत त्यांच्या राजकीय प्रवासाचे स्थान निश्चित करणे आणि भारतीय सार्वजनिक जीवनात महिलांच्या विकसित होत असलेल्या स्थितीचे प्रतिबिंब त्यांच्या कारकिर्दीत कसे पडते हे समजून घेणे.

3. साहित्य समीक्षा

भारतात महिलांच्या राजकीय नेतृत्वाकडे विद्वत्तापूर्ण लक्ष हळूहळू वाढले आहे, विशेषतः प्रतीकात्मक प्रतिनिधित्व आणि सक्षमीकरणाच्या संदर्भात. प्रवीण राय (२०११) निवडणूक राजकारणात महिलांना येणाऱ्या संरचनात्मक अडथळ्यांवर भर देतात आणि प्रतिभा पाटील सारख्या व्यक्ती रूढीवादी कल्पनांना तोडण्यास आणि व्यापक सहभागाला कसे प्रेरित करतात यावर प्रकाश टाकतात. त्याचप्रमाणे, फोर्ब्स इंडिया (२०१२) पाटील यांच्या अध्यक्षपदाच्या प्रतीकात्मक मूल्यावर प्रतिबिंबित करते, असे नमूद करते की जरी त्यांची भूमिका मोठ्या प्रमाणात औपचारिक असली तरी ती भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृती राजकारणात एक शक्तिशाली मैलाचा दगड होती. देवकी जैन (२००५) प्रशासनात महिलांबद्दल जागतिक दृष्टिकोन देतात, असा युक्तिवाद करतात की पाटील यांच्या अध्यक्षपदासारख्या महिलांनी घेतलेल्या नेतृत्वाच्या भूमिका दीर्घकालीन संस्थात्मक बदलासाठी आवश्यक आहेत.

प्रतिभा पाटील यांच्या जीवनप्रवासाचे प्रेरणादायी चित्रण करणाऱ्या ग्रंथांमध्ये एस. चंद गुप्त (२०१०) यांचे "An Inspirational Journey", Rajpal & Sons (२०१०) यांचे "भारत के प्रथम महिला राष्ट्रपति", आणि पी. कुमार (२००७) यांचे "भारताच्या प्रथम महिला राष्ट्रपती" या ग्रंथांचा समावेश आहे. या पुस्तकांमध्ये त्यांच्या ग्रामीण पार्श्वभूमीपासून राष्ट्रपतीपदापर्यंतच्या संघर्षमय आणि उत्क्रांत जीवनयात्रेचे वास्तव चित्रण आहे. याशिवाय, एम. एच. सय्यद (२००८), आर. चंद्रा व नी. गोखले (२००८) आणि पुरुषोत्तम रोहणकर यांच्या ग्रंथांत त्यांच्या नेतृत्वशैलीचे विश्लेषण तसेच स्त्री सक्षमीकरण, सामाजिक न्याय आणि ग्रामीण विकासात दिलेले योगदान यावर भर दिला आहे.

या साहित्यसंपदेत शांताराम बुटे व संजय गोपनारायण यांचे "राष्ट्रप्रतिभा", महाजन छाया यांचे "राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील", आणि रासिका चौबे व छाया महाजन यांचे "एक प्रेरणादायी प्रवास" या ग्रंथांनी भावनिकता आणि नेतृत्वगुणांचा सुसंगत संगम साधला आहे. प्राची गोंधळेकर व स्वाती महाळंक यांच्या लेखनात सामाजिक कार्य, शिक्षण, आणि मूल्याधिष्ठित राजकारणाची सखोल मांडणी आहे. चेतन प्रकाश शर्मा यांचे "प्रतिभा पाटील १२५",

कन्हैया त्रिपाठी यांचे "सतह से शिखर तक", आणि तानसेन जगताप यांचे "चैतन्य प्रतिभा" या ग्रंथांमधून त्यांच्या जीवनातील निर्णायक क्षण, नेतृत्वगुण, आणि सामाजिक संदेशांचे विश्लेषण मिळते.

कुमार यांचे "President Pratibha Patil", सु. सिंग (२०१६) यांचे "पुनर्निर्मित नेतृत्व", व सबरीमुथु व्ही. (२०१८) यांचे "भारताची एक मादोना" हे ग्रंथ जागतिक पातळीवर भारतीय स्त्री नेतृत्वाचे विश्लेषण करतात. स्वः प्रतिभा पाटील यांनी लिहिलेली "जब मैं राष्ट्रपती थी" आणि "स्त्री उत्कर्ष की और" ही आत्मकथनात्मक पुस्तके त्यांची वैयक्तिक व संवैधानिक भूमिका उलगडून दाखवतात. डॉ. नीला पांडरे व पंकज कुमार (२००७) यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांतून त्यांच्या निवडणूक प्रवासाचे तसेच काव्यात्म शैलीत चरित्राचे सुंदर रेखाटन केले आहे. या सर्व ग्रंथांद्वारे प्रतिभाताईचे कार्य, विचारसरणी आणि नेतृत्वगुण यांचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

4. संशोधन पद्धती

हे संशोधन राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील यांच्या राजकीय प्रवासाचा शोध घेते, भारतीय राजकारणात महिला नेतृत्वाचे प्रतीक म्हणून त्यांच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करते. ते गुणात्मक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन वापरले गेले आहे, त्यांच्या नेतृत्वशैलीचे, भाषणांचे, सार्वजनिक सहभागाचे आणि धोरणांचे विश्लेषण करते. हा संशोधन शोधात्मक आणि ऐतिहासिक-वर्णनात्मक आहे, ज्यामध्ये सरकारी प्रकाशने, शैक्षणिक जर्नल्स, वर्तमानपत्रे, ऑनलाइन डेटाबेस आणि मुलाखतीमधील दुय्यम माहिती वापरली गेली आहे.

4.1. राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील यांचा राजकीय प्रवास

प्रतिभा देवीसिंग पाटील यांचा जन्म १९ डिसेंबर १९३४ रोजी महाराष्ट्रातील जळगाव जिल्ह्यातील नाडगाव गावात झाला. त्या भारतीय राजकारणातील एक उल्लेखनीय व्यक्तिमत्त्व आहेत. त्या भारतीय प्रजासत्ताकाच्या १२ व्या राष्ट्रपती आणि देशातील सर्वोच्च संवैधानिक पद भूषवणाऱ्या पहिल्या महिला होत्या. त्यांचा राजकीय प्रवास वयाच्या २७ व्या वर्षी सुरू झाला, जेव्हा त्यांनी १९६२ मध्ये जळगाव विधानसभा मतदारसंघ जिंकला. ३

त्यांच्या संपूर्ण कारकिर्दीत, पाटील यांनी महाराष्ट्र विधानसभेत विविध महत्त्वाची पदे भूषवली, ज्यात १९७० च्या दशकात महाराष्ट्र सरकारमध्ये मंत्री म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. त्यांचे काम सामाजिक न्याय, शिक्षण आणि महिला सक्षमीकरणावर केंद्रित होते, ज्यामध्ये उपेक्षित समुदायांचे, विशेषतः महिला आणि मुलांचे उत्थान करण्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले. १ १९८५ मध्ये, त्या राज्यसभेवर निवडून आल्या, जिथे त्यांनी १९८६ ते १९८८ पर्यंत उपसभापती म्हणून काम केले. २००४ मध्ये, त्या राज्यपालपद भूषवणाऱ्या पहिल्या महिला बनल्या. राजस्थान, प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि पुरुषप्रधान संस्कृती समानता आणि शिक्षणासाठी सतत समर्थन देणारे राज्य. ४

२००७ मध्ये पाटील यांचे ऐतिहासिक अध्यक्षपद हे राष्ट्रीय अभिमानाचा आणि प्रतिकात्मक प्रगतीचा क्षण होता, विशेषतः संपूर्ण भारतातील महिलांसाठी. त्यांचे अध्यक्षपद भारतीय राजकारणातील "काचेची कमाल मर्यादा" तोडण्याचे प्रतीक होते, अध्यक्षपदाचे निष्पक्ष आणि औपचारिक स्वरूप राखत होते आणि नेतृत्वाच्या भूमिकेत महिलांचे महत्त्व सूक्ष्मपणे बळकट करत होते. ५ प्रतिभा पाटील यांचा वारसा सार्वजनिक जीवनात त्यांनी स्वतःचे नेतृत्व केलेल्या प्रतिष्ठेमध्ये आणि कृपेने, सामाजिक कल्याणावर त्यांचे दृढ लक्ष आणि भारतीय राजकारणात महिलांसाठी प्रणेते म्हणून त्यांची भूमिका यात आहे. निवृत्तीनंतरच्या काळात काही वाद निर्माण झाले असले तरी, त्यांनी त्यांच्या अध्यक्षपदाच्या प्रतीकात्मक महत्त्वावर पडदा टाकला नाही. ५

शेवटी, प्रतिभा पाटील यांचा राजकीय प्रवास धैर्य, वचनबद्धता आणि अडथळे तोडण्याची कहाणी आहे. महिला नेतृत्वाचे प्रतीक म्हणून, त्यांची कारकीर्द राजकारणात आणि सार्वजनिक सेवेत महिलांना समान संधी दिल्यास अस्तित्वात असलेल्या शक्यतांवर प्रकाश टाकते.

5. सुरुवातीचे जीवन आणि शिक्षण

प्रतिभा देवीसिंग पाटील, १९ डिसेंबर १९३४ रोजी जन्मलेले महाराष्ट्रातील जळगाव जिल्ह्यातील नाडगाव ही सामाजिकदृष्ट्या जागरूक आणि राजकीयदृष्ट्या जागरूक व्यक्ती होती जी ग्रामीण भागात वाढली. तिचे वडील नारायण राव पाटील यांनी शिक्षण, नागरी सहभाग आणि सामाजिक कल्याणाला प्रोत्साहन देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. पाटील यांनी लहानपणापासूनच दृढनिश्चय, शिस्त आणि शिक्षणाची दृढ वचनबद्धता दाखवली. तिने जळगावमधील मूळजी जेठा महाविद्यालयातून पदवीपूर्व शिक्षण घेतले, जिथे तिने राज्यशास्त्र आणि अर्थशास्त्रात पदव्युत्तर पदवी मिळवली. ६

कायदा आणि न्यायात रस निर्माण केल्यानंतर, तिने मुंबईतील सरकारी कायदा महाविद्यालयातून तिचे शिक्षण सुरू ठेवले, जिथे तिने कायद्याची पदवी (एलएल.बी.) पदवी प्राप्त केली. या कायदेशीर शिक्षणामुळे तिला संवैधानिक मूल्ये, अधिकार आणि न्याय यंत्रणेची सखोल समज मिळाली, जी नंतर तिच्या राजकीय विचारसरणीत महत्त्वाची ठरली. ४,७

प्रतिभा पाटील तिच्या महाविद्यालयीन काळात सामाजिक कार्य आणि युवा संघटनांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होत्या, विद्यार्थी वादविवाद, महिला कल्याण कार्यक्रम आणि नागरी सहभाग उपक्रमांमध्ये भाग घेत होत्या. तिच्या नेतृत्व क्षमतेला तिच्या समवयस्कांनी आणि मार्गदर्शकांनी लवकर ओळखले, ज्यांनी तिच्या प्रामाणिकपणा, शांत स्वभाव आणि संघटनात्मक क्षमतांचे कौतुक केले.८ प्रतिभा पाटील यांची शैक्षणिक उत्कृष्टता आणि सार्वजनिक सेवेतील वचनबद्धता वंचितांच्या, विशेषतः ग्रामीण महिला आणि मुलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित जीवनाची सुरुवात ही होती. शिक्षण, कायदा आणि तळागाळातील सक्रियतेतील त्यांच्या सुरुवातीच्या पायाभरणीने त्यांच्या भविष्यातील राजकीय कारकिर्दीचा भक्कम पाया रचला.९

प्रतिभा पाटील यांचे सुरुवातीचे जीवन आणि शिक्षण केवळ त्यांच्या वैयक्तिक विकासाला आकार देण्यातच महत्त्वाचे नव्हते तर लोकशाही आदर्श, सामाजिक न्याय आणि उपेक्षित समुदायांच्या उन्नतीमध्ये खोलवर रुजलेल्या त्यांच्या राजकीय दृष्टिकोनाला आकार देण्यातही महत्त्वाचे होते.

6. राजकारणात प्रवेश

प्रतिभा पाटील, एक प्रख्यात भारतीय राजकारणी, यांनी १९६२ मध्ये एदलाबाद मतदारसंघातून महाराष्ट्र विधानसभेची पहिली निवडणूक जिंकून त्यांच्या राजकीय कारकिर्दीला सुरुवात केली. अवघ्या २७ व्या वर्षी, त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC) च्या उमेदवार होत्या आणि १९८५ पर्यंत आमदार म्हणून काम करत अनेक वेळा पुन्हा निवडून आल्या. पाटील सार्वजनिक सेवेतील समर्पण, शिस्त आणि शांत आत्मविश्वास यासाठी ओळखल्या जात होत्या.१०

त्यांच्या संपूर्ण कार्यकाळात, पाटील महाराष्ट्रात राजकीय उंचीवर पोहोचल्या, त्यांना शिक्षण मंत्री (१९६७-१९७२) आणि समाज कल्याण, पर्यटन, गृहनिर्माण आणि सांस्कृतिक कार्य मंत्री (१९७२-१९७८) म्हणून नियुक्त केले गेले. त्यांनी विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित भागात शिक्षणाची उपलब्धता वाढविण्यावर लक्ष केंद्रित केले आणि शालेय पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि शिक्षक प्रशिक्षण संस्था विकसित करण्यासाठी कार्यक्रमांना चालना दिली.११ त्यांच्या धोरणांमध्ये सामाजिक गतिशीलता आणि राष्ट्रीय विकासाचे साधन म्हणून शिक्षणाचा प्रगतीशील दृष्टिकोन प्रतिबिंबित झाला.

पाटील यांच्या सुरुवातीच्या राजकीय कारकिर्दीत ग्रामीण विकास आणि पुरुषप्रधान संस्कृती समानतेवर त्यांचे अढळ लक्ष होते. मातृ आरोग्य, महिला साक्षरता, बाल पोषण आणि ग्रामीण महिलांसाठी रोजगाराच्या संधींशी संबंधित मुद्दे उपस्थित करत त्या कायदेमंडळात महिलांच्या हक्कांसाठी एक मजबूत आवाज म्हणून उदयास आल्या. सामाजिक समर्थनासह राजकीय जबाबदारी संतुलित करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेमुळे त्या त्यांच्या अनेक समकालीनांपेक्षा वेगळ्या होत्या.६,१२

महाराष्ट्रात एक मजबूत राजकीय पाया निर्माण करण्यात पाटील यांच्या यशामुळे त्यांना राष्ट्रीय स्तरावरील महत्त्व प्राप्त झाले. राज्य विधिमंडळातील त्यांच्या दोन दशकांच्या कारकिर्दीमुळे त्यांना केवळ अमूल्य प्रशासनाचा अनुभव मिळाला नाही तर ग्रामीण भारताच्या आव्हानांना समजून घेणाऱ्या सक्षम नेत्या म्हणून त्यांची ओळख पटली, ज्यामुळे राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व म्हणून त्यांची विश्वासार्हता वाढली.

7. संसदीय आणि राज्यपालांच्या भूमिका

महाराष्ट्र विधानसभेच्या माजी सदस्या प्रतिभा पाटील १९८५ मध्ये राज्यसभेवर निवडून आल्या तेव्हा राष्ट्रीय राजकारणात आल्या. त्यांनी राज्यसभेच्या उपसभापती आणि उपसभापतीसह विविध पदे भूषवली, जिथे त्या संसदीय वादविवादांचे अध्यक्षपद भूषवतात आणि सुव्यवस्था राखतात. पाटील यांचा कार्यकाळ निष्पक्षता, निष्पक्षता आणि संसदीय प्रक्रियांची सखोल समज यांनी भरलेला होता. राज्यसभेत पाटील यांची भूमिका केवळ प्रशासकीय नव्हती तर ती महत्त्वाची होती, सामाजिक कल्याण, महिला हक्क, ग्रामीण विकास आणि शिक्षण यासारख्या महत्त्वाच्या राष्ट्रीय मुद्द्यांवर चर्चेत योगदान देत होती.१३ या काळात त्यांच्या नेतृत्वामुळे संसदीय भूमिकांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढण्यास मदत झाली. १९९१ मध्ये, पाटील महाराष्ट्रातील अमरावती मतदारसंघातून लोकसभेवर निवडून आल्या. त्यांनी १० व्या लोकसभेत (१९९१-१९९६) सामाजिक समता, महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण उन्नतीसाठी समर्थन केले.१,१३

राष्ट्रीय प्रकाशझोतापासून काही काळ दूर राहिल्यानंतर, पाटील २००४ मध्ये राजस्थानच्या राज्यपाल म्हणून पुन्हा सार्वजनिक सेवेत दाखल झाल्या आणि राज्यातील हे संवैधानिक पद भूषवणाऱ्या त्या पहिल्या महिला ठरल्या. राज्यपाल म्हणून, पाटील यांनी पुरुषप्रधान संस्कृती समस्यांवर लक्ष केंद्रित केले, जागरूकता वाढवली आणि पुरुषप्रधान संस्कृती-आधारित हिंसाचार रोखण्यासाठी, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि सार्वजनिक जीवनात महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठीच्या उपक्रमांना पाठिंबा दिला.१४ राजस्थानमधील त्यांच्या प्रयत्नांचे मोठ्या प्रमाणात कौतुक झाले, विशेषतः आदिवासी आणि ग्रामीण भागातील महिलांना सक्षम करण्यासाठी तळागाळातील उपक्रमांना त्यांचा पाठिंबा.

राज्यपाल म्हणून पाटील यांच्या कारकिर्दीतून त्यांच्या प्रशासकीय कौशल्यांचा आणि संवैधानिक शिष्टाचाराचाही उल्लेख आला, त्यांनी त्यांच्या जबाबदाऱ्या सन्मानाने, संयमाने आणि निष्पक्षतेने पार पाडल्या. २००७ मध्ये देशातील सर्वोच्च संवैधानिक पदावर त्यांची नियुक्ती करण्यात प्रामाणिकपणा आणि सामाजिक न्यायाप्रती वचनबद्धतेची त्यांची प्रतिष्ठा महत्त्वाची भूमिका बजावली.१५

8. राष्ट्रपतीपद: एक ऐतिहासिक टप्पा

२००७ मध्ये, प्रतिभा पाटील यांना भारताच्या राष्ट्रपतीपदासाठी संयुक्त पुरोगामी आघाडी (यूपीए) च्या अधिकृत उमेदवार म्हणून नामांकित करण्यात आले. जरी त्यांना मोठ्या प्रमाणात आघाडीवर पाहिले जात नसले तरी, सार्वजनिक सेवा, स्वच्छ प्रतिमा आणि लोकशाही आणि सामाजिक मूल्यांप्रती वचनबद्धता यांच्या त्यांच्या रेकॉर्डमुळे त्यांना सत्ताधारी युतीसाठी एकसंध निवड मिळाली. त्यांच्या उमेदवारीला वेग आला आणि १९ जुलै २००७ रोजी त्यांनी भैरोंसिंग शेखावत यांच्यावर प्रचंड विजय मिळवून राष्ट्रपतीपदाची निवडणूक जिंकली. १६

प्रतिभा पाटील भारताच्या १२ व्या राष्ट्रपती आणि १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या सर्वोच्च संवैधानिक पदावर निवडून आलेल्या पहिल्या महिला बनल्या. २००७ ते २०१२ पर्यंतच्या त्यांच्या पाच वर्षांच्या कार्यकाळात समावेशकतेवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले, ज्यामध्ये अधिक पुरुषप्रधान संस्कृती समानता, सामाजिक न्याय आणि शैक्षणिक सुधारणांची गरज अधोरेखित करण्यात आली. १७ त्यांनी देशभर आणि परदेशात मोठ्या प्रमाणात प्रवास केला, विविध राजनैतिक मंचांवर भारताचे प्रतिनिधित्व केले आणि महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण विकास व वैज्ञानिक प्रगतीला प्रोत्साहन दिले. १८

राष्ट्रपती पदाच्या विशेषाधिकारांच्या वापरावर आणि खर्चावर अधूनमधून प्रसारमाध्यमांकडून टीका होत असली तरी, त्यांचे एकूण अध्यक्षपद राजकीय वादांपासून मोठ्या प्रमाणात मुक्त राहिले. त्यांनी पदाचे पावित्र्य आणि तटस्थता राखली, भारतीय लोकशाहीच्या सातत्य आणि स्थिरतेला हातभार लावला. प्रतिभा पाटील यांचे अध्यक्षपद भारतीय राजकारणाच्या पुरुषप्रधान क्षेत्रात एक प्रतीकात्मक प्रगती म्हणून काम केले, उच्च पदांवर महिलांच्या प्रतिनिधित्वावर दारे उघडली आणि प्रेरणादायी चर्चा केल्या. त्यांचा वारसा शांत पण परिवर्तनकारी नेतृत्वाचा आहे, जो क्षमता, चिकाटी आणि प्रतिष्ठेद्वारे मर्यादा ओलांडतो.

9. त्यांच्या अध्यक्षपदाच्या काळात महत्त्वाचे योगदान:

भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील यांनी त्यांच्या अध्यक्षपदाचा उपयोग गंभीर राष्ट्रीय मुद्द्यांसाठी, विशेषतः महिला सक्षमीकरण, शिक्षण आणि सामाजिक विकासासाठी समर्थन करण्यासाठी केला. त्यांचे अध्यक्षपद प्रतीकात्मक महत्त्व आणि नैतिक नेतृत्वाने चिन्हांकित होते, जे समावेशकता, प्रतिष्ठा आणि लोकशाही जबाबदारीच्या आदर्शांना बळकटी देत होते. ३ महिला सक्षमीकरणासाठी पाटील यांचा पुरस्कार हा त्यांच्या अध्यक्षपदाचा एक महत्त्वाचा पैलू होता. त्यांनी देशभरातील असंख्य महिलांच्या आकांक्षा मूर्त रूप दिल्या आणि प्रशासन, शिक्षण, कार्यबल आणि सार्वजनिक सेवेत महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिले. महिलांच्या प्रगतीला अडथळा आणणारे सामाजिक अडथळे दूर करण्याची गरज त्यांनी सातत्याने अधोरेखित केली आणि पुरुषप्रधान संस्कृती-संवेदनशील धोरणांना प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या सार्वजनिक भाषणांमध्ये अनेकदा समान संधी, महिलांसाठी कायदेशीर संरक्षण आणि तरुण मुलींमध्ये नेतृत्व कौशल्ये जोपासण्याचे महत्त्व यावर भर दिला जात असे. १९

शिक्षण आणि आरोग्याच्या बाबतीत, पाटील यांनी सार्वत्रिक शिक्षण आणि विशेषतः महिला आणि मुलांसाठी सुलभ आरोग्यसेवेचा पुरस्कार केला. राष्ट्रीय विकासाचा पाया म्हणून मुलींना शिक्षित करण्याचे महत्त्व त्यांनी अधोरेखित केले आणि विशेषतः वंचित प्रदेशांमध्ये, माता आणि बाल आरोग्यसेवेत सुधारणा करण्याचे आवाहन केले. राष्ट्रपती भवनात, त्यांनी युवा-केंद्रित कार्यक्रमांना पाठिंबा दिला जे सर्जनशीलता, नवोन्मेष आणि वैज्ञानिक कुतूहलाचा उत्सव साजरा करतात, ज्यामुळे भारताच्या तरुण पिढीमध्ये नागरी जबाबदारी आणि महत्त्वाकांक्षेची भावना निर्माण होण्यास मदत होते. २०

राष्ट्रपती पाटील यांचा कार्यकाळ संवैधानिक नियमांचे काटेकोर पालन आणि पक्षपाती नसलेले वर्तन, लोकशाही मूल्यांचे तटस्थ संरक्षक म्हणून काम करणे आणि कार्यकारी आणि कायदेमंडळातील सुसंवादी संबंध राखणे याद्वारे चिन्हांकित होता. त्यांच्या अध्यक्षपदाने भारताच्या लोकशाही परिदृश्यावर अमिट छाप सोडली, रुजलेल्या पुरुषप्रधान संस्कृती भूमिकांना आव्हान दिले आणि नेतृत्व लिंगाद्वारे मर्यादित नाही असा शक्तिशाली संदेश दिला.

10. त्यांच्या नेतृत्वाचे प्रतीकात्मकता आणि महत्त्व:

२००७ मध्ये भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती म्हणून प्रतिभा पाटील यांची निवड हा भारतीय लोकशाहीतील एक परिवर्तनाचा क्षण होता, ज्यामध्ये समावेशकता, पुरुषप्रधान संस्कृती समानता आणि प्रतिनिधित्वाच्या आदर्शांना मूर्त स्वरूप देण्यात आले. महाराष्ट्रातील एका सामान्य गावात जन्मलेल्या पाटील यांचा नाडगाव ते राष्ट्रपती भवन हा प्रवास लाखो भारतीय महिलांच्या, विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित पार्श्वभूमीतील महिलांच्या आकांक्षांचे एक शक्तिशाली रूपक होता. २१ त्यांच्या पदोन्नतीने हे सिद्ध झाले की शिक्षण, राजकीय संधी आणि वैयक्तिक दृढनिश्चयाच्या मदतीने महिलांना राष्ट्रीय महत्त्वाच्या पदांवर पोहोचणे शक्य आहे.

त्यांच्या अध्यक्षपदाच्या काळात, पाटील यांनी सातत्याने पुरुषप्रधान संस्कृती समानता, मुलींचे शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि बाल कल्याण यासारख्या त्यांच्या हृदयाच्या जवळच्या मुद्द्यांवर भर दिला. महत्त्वाच्या राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर त्यांच्या उपस्थितीने पुरुषप्रधान संस्कृती-संवेदनशील धोरण-निर्धारण आणि समावेशक विकासाच्या गरजेकडे लक्ष वेधले. १९ पाटील यांच्या नेतृत्वाचा भारतीय राजकारणावर तीव्र परिणाम झाला, ज्यामुळे राजकीय पक्षांनी निवडणुकीत अधिक महिला उमेदवार उभे केले आणि महिलांना त्यांच्या संघटनांमध्ये उच्च पदांवर बढती दिली. त्यांच्या प्रतिष्ठेने आणि शांततेने राष्ट्रपतीपदाची अखंडता अधिक बळकट केली आणि परिपक्व, नैतिक सार्वजनिक सेवेची प्रतिमा निर्माण केली. २२

प्रतिभा पाटील यांच्या निवडीमुळे आणि पदावरील वर्तनामुळे राष्ट्रपतीपदाच्या प्रतीकात्मक शक्तीची पुनर्परिभाषा झाली, ज्यामुळे ते केवळ एक संवैधानिक पदच नाही तर सामाजिक परिवर्तनाचे व्यासपीठ बनले. त्यांनी दाखवून दिले की नेतृत्व सर्वसमावेशक, दयाळू आणि शांतपणे क्रांतिकारी असू शकते आणि प्रतीकात्मकता समानता वाढविण्यासाठी आणि भावी पिढ्यांना प्रेरणा देण्यासाठी एक शक्तिशाली साधन असू शकते.

11. आवाहाने आणि वाद

प्रतिभा पाटील यांचे भारतातील अध्यक्षपद हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता, परंतु त्यांना आवाहाने आणि वादांचाही सामना करावा लागला. सर्वात प्रमुख मुद्द्यांपैकी एक म्हणजे पुण्यातील त्यांच्या निवृत्तीनंतरच्या निवासस्थानासाठी जमिनीचे वाटप, ज्यामुळे राज्यप्रमुख म्हणून काम केलेल्या व्यक्तीवर असलेल्या नैतिक अपेक्षांमुळे सार्वजनिक आणि माध्यमांनी टीका केली. प्रतिसादात, पाटील यांनी स्वेच्छेने मालमत्तेवरील आपला दावा सोडला, ज्याला काहींनी जबाबदारी आणि नम्रतेचे प्रतीक म्हणून पाहिले. त्यांच्या अध्यक्षपदाच्या काळात कुटुंबाशी संबंधित आरोप देखील समोर आले, ज्यात पाटील कुटुंबाद्वारे व्यवस्थापित शैक्षणिक संस्थांशी संबंधित आर्थिक अनियमितता आणि वाद यांचा समावेश होता. २४ टीकाकारांचा असा युक्तिवाद होता की अधिक पारदर्शकता आणि कौटुंबिक बाबींपासून दूर राहिल्याने राष्ट्रपती म्हणून त्यांचे नैतिक अधिकार अधिक बळकट झाले असते. आणखी एक टीका म्हणजे त्यांची कमी सार्वजनिक दृश्यमानता आणि निष्क्रियता, टीकाकारांनी असे सुचवले की त्यांच्याकडे गतिमान किंवा ठाम नेतृत्वशैलीचा अभाव आहे. समर्थकांनी त्यांच्या दृष्टिकोनाचे समर्थन घटनात्मक औचित्य म्हणून केले, भारताच्या संसदीय लोकशाहीमध्ये त्यांचे पक्षपाती नसलेले, सन्माननीय वर्तन आणि राष्ट्रपती अधिकाराच्या मर्यादांचा आदर यावर जोर दिला. २३

या टीका असूनही, कोणत्याही वादामुळे मोठे कायदेशीर किंवा नैतिक उल्लंघन झाले नाही किंवा त्यांच्या अध्यक्षपदाचे प्रतीकात्मक महत्त्व कमी झाले नाही. त्यांचा कार्यकाळ राजकीय हस्तक्षेप, घोटाळा किंवा संस्थात्मक संघर्षापासून मुक्त होता, जो एका जटिल आणि अनेकदा वादग्रस्त राजकीय वातावरणात उल्लेखनीय आहे. मोठ्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात, प्रतिभा पाटील भारतीय राजकारणात महिलांसाठी एक अग्रणी होत्या, ज्यांनी संवैधानिक पदांमध्ये अधिक महिला प्रतिनिधित्वासाठी एक महत्त्वपूर्ण उदाहरण स्थापित केले आणि संघर्षाशिवाय नेतृत्व प्रभावी असू शकते हे सिद्ध केले.

12. वारसा आणि परिणाम

भारताच्या राष्ट्रपतीपदाची सूत्रे भूषवणाऱ्या पहिल्या महिला प्रतिभा पाटील यांनी भारतीय राजकारणात महिला नेतृत्वाची पुनर्परिभाषा करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांच्या निवडीमुळे देशातील सर्वोच्च संवैधानिक संस्थेतील पुरुषप्रधान संस्कृती भेद मोडून निघाला, अधिकार आणि राष्ट्रीय नेतृत्वाच्या पदांवर महिलांना व्यापक सामाजिक स्वीकृतीचा मार्ग मोकळा झाला. ग्रामीण महाराष्ट्रातील एका लहानशा गावापासून ते राष्ट्रपती भवनापर्यंत पाटील यांचा राजकीय प्रवास शिक्षण, चिकाटी आणि तत्त्वनिष्ठ सार्वजनिक सेवेचे सामर्थ्य दर्शवितो. १५ त्यांच्या उदयाने स्थापित पितृसत्ताक संरचनांना आव्हान दिले आणि सार्वजनिक जीवनात योगदान देऊ इच्छिणाऱ्या भारतातील तरुण मुली आणि महिलांना एक शक्तिशाली उदाहरण दिले.

राष्ट्रपती म्हणून त्यांच्या कार्यकाळात, पाटील यांनी महिला सक्षमीकरण, बाल कल्याण, आरोग्यसेवा आणि शिक्षणासाठी सातत्याने समर्थन केले. त्यांनी उपेक्षितांचा आवाज उठवण्यासाठी, पुरुषप्रधान संस्कृती समानतेचे आवाहन करण्यासाठी आणि ग्रामीण विकास उपक्रमांना पाठिंबा देण्यासाठी, विशेषतः कमी प्रतिनिधित्व असलेल्या प्रदेशांमध्ये, त्यांच्या अध्यक्षपदाचे प्रचंड प्रतीकात्मक वजन होते, ज्यामुळे संवैधानिक कार्यालयांमध्ये महिलांची उपस्थिती सामान्य झाली आणि राजकीय प्रतिनिधित्वात अधिक पुरुषप्रधान संस्कृती विविधतेला प्रोत्साहन मिळाले. २५ २०१२ मध्ये पद सोडल्यानंतरही, पाटील यांनी सार्वजनिक सेवेत, विशेषतः त्यांच्या गृहराज्य महाराष्ट्रात, सहभाग सुरू ठेवला. त्यांच्याशी संबंधित ट्रस्ट आणि संस्थांच्या कार्याद्वारे त्यांनी महिला शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि ग्रामीण विकासाला चालना दिली. त्यांचा वारसा असंख्य भारतीय महिलांच्या, विशेषतः ग्रामीण, कमी उत्पन्न असलेल्या आणि उपेक्षित समुदायातील महिलांच्या आकांक्षांमध्ये जिवंत आहे.

13. निष्कर्ष

भारताच्या राष्ट्रपती बनणाऱ्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील ही चिकाटी, सार्वजनिक सेवा आणि परिवर्तनाची कहाणी आहे. त्यांनी पितृसत्ताक अडथळे पार केले आणि जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीमध्ये महिला नेतृत्वाचे एक शक्तिशाली प्रतीक बनले. महाराष्ट्रातील ग्रामीण गावातून भारतातील सर्वोच्च संवैधानिक पदापर्यंत पाटील यांचा उदय हा भारताच्या विकसित होत असलेल्या लोकशाही नीतिमतेचे प्रतिबिंब आहे. त्यांच्या संपूर्ण राजकीय कारकिर्दीत, त्या सामाजिक न्याय, पुरुषप्रधान संस्कृती समानता, शिक्षण आणि तळागाळातील विकासासाठी वचनबद्ध राहिल्या. वाद आणि टीकेला तोंड देत असतानाही, पाटील यांचा वारसा प्रेरणा आणि सक्षमीकरणाचा आहे. भारतीय राजकारणात अधिकाधिक पुरुषप्रधान संस्कृती प्रतिनिधित्वासाठी त्यांनी पाया घातला, महिला आणि मुलांना प्रभावित करणाऱ्या मुद्द्यांवर संवादाला प्रोत्साहन दिले आणि प्रतिष्ठा, संयम आणि सेवेवर आधारित नेतृत्वशैलीचे उदाहरण दिले. पाटील यांचे जीवन आणि नेतृत्व महिलांना आकांक्षा बाळगण्यासाठी, नेतृत्व करण्यासाठी आणि समाजात

परिवर्तन करण्यासाठी प्रेरणा देत आहे, वचनबद्धता, करुणा आणि धैर्याने मार्गदर्शन केल्यास कोणतेही पद पोहोचण्यापलीकडे नाही या कल्पनेला बळकटी देत आहे.

संदर्भ

- चौबे रासीका, छाया महाजन, ऍन इन्स्पिरेशनल जर्नी प्रतिभा देवीसिंह पाटील भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती, पृ. २३
- गोंधळेकर प्राची, प्रतिभा पाटील भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती, पृ. १४
- महाजन छाया, राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील, वैयक्तिक व राजकीय जीवनप्रवासाचा मागोवा, पृ. २६
- ४कित्ता, पृ. ९
- कित्ता, पृ. २७
- बुटे शांताराम व गोपनारायण संजय राष्ट्रप्रतिभा, पृ. २५
- गोंधळेकर प्राची, प्रतिभा पाटील भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती, पृ. १०
- कित्ता, पृ. १२
- बुटे शांताराम व गोपनारायण संजय राष्ट्रप्रतिभा, पृ. १७
- गोंधळेकर प्राची, प्रतिभा पाटील भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती, पृ. १४
- महाजन छाया, राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील, वैयक्तिक व राजकीय जीवनप्रवासाचा मागोवा, पृ. ५६
- कित्ता, पृ. १०८
- बुटे शांताराम व गोपनारायण संजय, राष्ट्रप्रतिभा, पृ. २५
- चौबे रासीका, छाया महाजन, ऍन इन्स्पिरेशनल जर्नी प्रतिभा देवीसिंह पाटील भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती, पृ. १२
- महाजन छाया, राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील, वैयक्तिक व राजकीय जीवनप्रवासाचा मागोवा, रोहन प्रकाशन पुणे, तृतीय आवृत्ती फेब्रुवारी २०१०, पृ. २७
- गोंधळेकर प्राची, प्रतिभा पाटील भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती, पृ. ९
- कित्ता, पृ. ९
- चंद्र रमेश आणि गोखले नीला, फर्स्ट वुमन प्रेसिडेंट ऑफ इंडिया प्रतिभा पाटील, पृ. २४
- बुटे शांताराम व गोपनारायण संजय, राष्ट्रप्रतिभा, पृ. १७
- कित्ता, पृ. ३२
- चौबे रासीका, छाया महाजन, ऍन इन्स्पिरेशनल जर्नी प्रतिभा देवीसिंह पाटील भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती, पृ. १२
- महाजन छाया, राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील, वैयक्तिक व राजकीय जीवनप्रवासाचा मागोवा, पृ. २८
- गोंधळेकर प्राची, प्रतिभा पाटील भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती, पृ. १०
- कित्ता, पृ. १०
- चंद्र रमेश आणि गोखले नीला, फर्स्ट वुमन प्रेसिडेंट ऑफ इंडिया प्रतिभा पाटील, पृ. २४